

**СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КОМПОНЕНТОМ-ЗООНІМОМ
У ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК
СІЛ ПІВНОЧІ МОЛДОВИ**

Marina GHELETIUC

асистент кафедри славістики

Бельцький державний університет імені Алеку Руссо, м. Бельці

Abstract: The article presents semantic peculiarities of phraseological unit with zoonymic components, collected in the field from the Ukrainian dialects of the villages of Râșcani district in the Republic of Moldova. It is proven that the basis for creation of the phraseological units with dialectal zoonym components is a metaphorical transfer of the meaning of the zoonym. Their main types are presented and analyzed next.

Key words: ukrainian dialectology, dialects of the ukrainian language, phraseology, semantics, zoonymic components, the north of the Republic of Moldova.

Значну кількість фразеологічних одиниць української мови становлять сталі вирази з компонентом-зоонімом, кожен з яких має свою символіку, яка відбивається на значенні фразеологізму.

Метою нашої роботи є дослідження фразеологізмів з компонентом-зоонімом в українських говірках сіл Ришканського району, їх систематизація, виокремлення найпоширеніших компонентів-зоонімів та дослідження їх семантичного значення у

фразеологізмах.

Наші завдання:

1. Здійснити огляд теоретичного матеріалу щодо стану вивчення фразеологічних одиниць з компонентом-зоонімом.
2. Зібрати фразеологічні одиниці з компонентом-зоонімом в польових умовах.
3. Виокремити та дослідити семантичні зв'язки між зоонімом та фразеологізмом, у якому він вживається.

Об'єкт дослідження: українська народна фразеологія.

Предмет дослідження: фразеологізми з компонентом-зоонімом у лексиці українських говірок сіл Ришканського району. **Джерельну** базу нашого дослідження становлять фразеологічні матеріали, зібрані в польових умовах шляхом спостереження над лексикою мешканців сіл Ромазани, Паскауці, Ніхорень Ришканського району, виокремлені за принципом вживання компонента-зооніма.

У складі української мови чітко виокремлюється фразеотематична група й належні до неї одиниці, на позначення яких в лінгвістиці вживаються такі терміни: «фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом» (В.М. Бойко); «фразеологічні одиниці із зоосемічним компонентом», «зоосемічна фразеологія» (А.Т. Семотюк); «фразеологізми із зоосемізмами» (І.О. Голубовська); «фразеологія живої природи», «зоосемічні фразеологічні одиниці» (Н.Д. Петрова), «зоофразеологізми» (Д.В. Ужченко); «фразеологізми з компонентом-зоонімом» (М.Й. Петришин, З.Р. Дубравська); «фразеологізм із компонентом-зоонімом» (Н.Л. Франчук, Ю.В. Поздрань). У нашому дослідженні послуговуємося терміном «фразеологізм із компонентом-зоонімом», оскільки вважаємо його найбільш універсальним.

Фразеологізмами з компонентом-зоонімом функціонують як відтворювані метафоричні, переважно експресивні мовні одиниці вторинного найменування. Зооніми, як стверджує З. Р. Дубравська, вирізняються «високим ступенем поширеності та активно використовуються в різних мовах для підсилення образної характеристики людини, ситуації, досить повно й концептуально представляють різні сфери матеріального й духовного життя народу» (Н.Л. Франчук, Ю.В. Поздрань, 2019, р. 39).

За тематичним принципом науковці Н.Л. Франчук і Ю.В. Поздрань класифікують фразеологізми з компонентами-зоонімами за такими групами:

1. Власне зоофразеологізми:

1. 1. Фразеологізми з назвами диких тварин: *вовк, миша* і др.

1. 2. Фразеологізми з назвами свійських тварин: *кіт (кішка), собака, коза, кінь (кобила)* і др.

2. Фразеологізми з назвами птахів (орнітофразеологізми): *тава, курка* і др.

3. Фразеологізми з назвами комах (ентомофразеологізми): *комар, гедз, чміль* і др.

4. Фразеологізми з назвами плазунів (рептиліофразеологізми): *гадюка, вуж* і др.

5. Фразеологізми з назвами земноводних (амфібіофразеологізми): *рак* і др.

Фразеологізми з компонентом-зоонімом відображають життєвий досвід людини, особливості її поведінки та прикметні риси характеру. Потенційно для опису людини чи її поведінки може бути використана назва будь-якої тварини, однак практично коло тварин обмежується переважно тими, з якими людина контактує в повсякденному житті.

Лексема-зоонім відіграє значну роль у семантичній структурі фразеологізмів, зумовлюючи їхню семантичну своєрідність. Н.Л. Франчук і Ю.В. Поздрань виокремлюють такі семантичні типи фразеологізмів із компонентом-зоонімом:

1. Фразеологізми зі значенням якісної характеристики особи, що передають фізичну силу: *з вола здоровий*;

2. Фразеологізми зі значенням фізичного і психічного стану людини: *чмелів слухати* (бути з похмілля), *гедз його вкусив* (він нервує, сердитий), *гедз на його напав* (він нервує, сердитий), *він псом підбитий* (він злий), *в сірка очей позичати* (відчувати сором, негідність свого вчинку);

3. Фразеологізми зі значенням поведінки чи реакції особи: *вкинути гедзика* (сказати щось навмисне, роздратовати), *закидати гадючку* (робити злісні натяки), *напекти раків* (почервоніти від

сорому);

4. Фразеологізми зі значенням зовнішнього вигляду, портретної характеристики особи: *з сидячу кішку зростом* (низького зросту);

5. Фразеологізми зі значенням дії, занять особи: *мишею топтати* (байдикувати), *обертати kota хвостом* (переходити від захисту до нападу), *кози в золоті показувати* (спокушати оманливими обіцянками), *тави ловити* (бути неуважним), *наловити раків* (втопитися);

6. Фразеологізми зі значенням обставинної характеристики дії: *крутиться, як муха в окропі* (дуже заклопотаний), *в собачу ристь бігти* (швидко);

7. Фразеологізми зі значенням кількісної характеристики предметів: *як кіт наплакав* (дуже мало), *з комареву ніжку* (дуже мало);

8. Фразеологізми зі значенням місця або напрямку дії: *туди (там), де козам роги правлять* (далеко);

9. Фразеологізми з яскравим емоційним забарвленням: *та куди твоє, собаче, діло*.

Використання назв тварин як компонентів фразеологічних одиниць мотивоване національними стереотипними уявленнями про певну тварину. В. Н. Комісаров стверджує, що семантика фразеологічних одиниць – це складний інформативний комплекс, що має як наочно-логічні, так і конотативні компоненти. Найважливіші з них, на думку вченого, такі:

- 1) переносний, або образний компонент значення фразеологізму;
- 2) прямий, або наочний компонент значення фразеологізму, що становить основу образу;
- 3) емоційний компонент значення фразеологізму;
- 4) стилістичний компонент значення фразеологізму;
- 5) національно-етнічний компонент значення фразеологізму (*idem*, p. 39).

Здійснивши огляд зібраних у польових умовах фразеологізмів, нам вдалося встановити, що фразеологічні одиниці з компонентом-зоонімом є одними з найуживаніших і розповсюджених в українських говірках сіл Ромазани, Паскауці, Ніхорень Ришканського району. Звернувши увагу на кількість фразеологізмів, компонентами яких

виступають зо оніми, ми дійшли висновку, що найбільш уживаними зоонімічними компонентами є назви свійських тварин, що були приручені з давніх часів та назви диких тварин, розповсюджених на територіях, де мешкають носії мови або ближчих до них. Таким чином, ми виокремили найбільш уживані зооніми: свійські тварини – *свиня, собака, кіт, кінь/кобила, козел*; свійська птиця – *курка*; хижі тварини – *вовк*, та систематизували їх за частотністю вживання в українських говірках сіл Ромазани, Паскауці, Ніхорень Ришканського району.

Встановлено, що значення фразеологізму з кожним компонентом-зоонімом напряду пов'язано з символічним та метафоричним значенням, яку українці з давніх часів надавали тварині. Багато з таких значень простежується в давніх слов'янських міфах та в українському фольклорі.

Таким чином **свиня**, що здавна була символом родючості й достатку, згодом свиня стала нечистою твариною, оскільки асоціюється з брудом, болотом, всякою нечистою. У народній уяві тварина символізує нерозбірливість, а то й нерозум, є об'єктом традиційних порівнянь, передусім іронічних, що стало основою для сталих висловів на зразок: *«Величається, як свиня в дощ»* – поводитьися зверхньо, зарозуміло, хвалькувато, не маючи для цього жодних підстав (СУМ: в 11 т., 1970-1980 р. 72). В українських говірках сіл Ромазани, Паскауці, Ніхорень розповсюджені такі фразеологізми з компонентом свиня: *«Свиня скрізь болото найде»* – людина, яка шукає тільки погане (бруд), в будь-якому випадку це знайде навіть в ідеально чистому місці. Приказка використовується зазвичай або у формі жарту, або у формі образи. Людину, яка бачить тільки негатив, при цьому порівнюють зі свинею, вказуючи йому на те, що нічого іншого, крім бруду він бачити не здатний. Вказівка на зацикленість людини. *«Посади свиню за стіл, а вона й ногу на стіл»* – про наглу людину, що користується чужою добротою. Лексема *«свиня»* має значення «невдячна людина». *«Підкласти свиню»* – навмисно чи ненароком зробити гидоту, шкоду або неприємність кому-небудь, причому обов'язково нишком. Підставити когось.

Собака – домашня тварина з глибокої давнини став символом вірності *«вірний, як собака (нес)»*, разом з тим є уособленням злості,

жорстокості, недоброзичливості «злий (лихий), як собака». Гавкання (брехання) собак стало уособленням відповідної якості людини *соба́читися, бреше, як соба́ка*, та є символом невибагливості: «*Там і пес не витримає би*». Собаче життя нужденне, злиденне, тому, проклинаючи, бажають собачого життя і собачої смерті, через що є об'єктом традиційних порівнянь – «*голодний, як собака*», «*загоїться, як на собаці*», «*любити, як собака палицю (цибулю)*» (idem, р. 340). У говірках, у яких здійснювалося дослідження зафіксовані: «*Люби як пес цибулю*» – не любити, не терпіти когось. «*Собаці – собача смерть*» – про людину, яка все життя займалася поганими справами і померла не своєю смертю або у бідності чи на самоті. Самий цей фразеологізм показує негативне ставлення говорючого до тієї чи іншої людини. По сильний негативний підтекст цього фразеологізму говорить і те, що особливо сільські люди дуже вірять у забобони і тому не дозволяють собі говорити погано про небіжчика, але в цьому фразеологізмі його дорівнюють собаці, що є не лише дурним тоном, але і дуже образливим.

Кіт і кішка, що з давніх-давен відносились до групи тварин, близьких до людей, вважались домашніми улюбленцями, покровителями дому та родини, оберегами домашнього вогнища і дітей, поставали головними персонажами численних байок, пісень, казок.

У слов'янській міфології кіт і кішка часто виконують функцію охоронців скарбів. Котів шанували у різних традиціях й використовували в магії, обрядах, містеріях і таїнствах, вважали, що ця тварина наділена дуже тонкою інтуїцією, тому як наші предки вірили, що кішка бачить невидимі людині світи – світ духів і привидів, тобто Потойбіччя. «*Купити kota в мишку*» – придбавати що-небудь, не бачачи й не знаючи його якостей. Також використовується усічений варіант фразеологізму «*Кіт у мишку*», що вживається на позначення чогось невідомого, чогось від чого не знаєш, що очікувати. «*Як кіт наплакав*» – дуже мало, зовсім незначна кількість. Одна із версій походження фразеологізму філологічно-зоологічна: оскільки у котів надзвичайно рідко зустрінеш очі на мокром місці.

Кінь, або ця ж тварина жіночої статі **кобила** – велика свійська тварина як давній вірний супутник людини, кінь символізує відданість, швидкість, витривалість і виступає об'єктом різних порівняльних характеристик у народній афористиці «*Бувши конем та стати волом*»; улюбленець козацької доби (персоніфікується у фольклорі як вірний друг козака, побратим), через що порівнюють його з долею: «*Як сів на коня, то й доля моя*»; у народній уяві кінь символізує неусвідомлену силу «*Якби кінь свою силу знав, ніхто б на нім не всидів*», ненаситність «*Кінь хоч і здихає, а їсть*». У народній традиції одна з найбільш міфологізованих тварин (символ сонця й потойбічного світу, смерті й воскресіння сонячного божества, багатства й могутності). У казках кінь наділяється людськими рисами – спотикається, коли чує щось недобре, «*летить стрілою*», поспішаючи на виручку, як і його вершник, сміливо кидається в бій (idem, p. 200).. У говірках сіл Ришканського району з компонентом кінь та кобила існують наступні фразеологізми: «*Показувати коники*» – робити щось несподіване або легковажне, пусте; дивувати чимось особливим; робити щось безглузде або діяти підступно. «*Розказувати рябої кобили сон*» – людина говорить неправду, видуми, фантазії. Використання будь-якого кольору в фразеологічному звороті зустрічається досить часто, але семантика самого фразеологізму не зосереджена на кольорі. *Рябої кобили сон* – це те, що не можливо побачити взагалі, тобто неправда, видуми, фантазії.

Самець свійської кози **козел** здавна мав обрядове значення у святкових забавах. У свідомості народу пов'язується з чортом, якого зображували схожим на козла, впертість козла-цапа породила вислів *ставати цапки*, маловартісність козла передає вислів *пропав ні за цапову душу*, тобто «марно пропав», символізує також глупоту. «*Толку як з козла молока*» – характеризує людину, яка нічого не має, від якої немає ніякої користі (idem, p. 211). «*Козел відпущення*» – людина, змушена приймати на себе чужу провину. Це біблійний вислів виникло в зв'язку з існуючим у древніх євреїв обряду покладання гріхів усього народу на живого козла.

Свійська птиця **курка**, що здавна служить традиційним символом щастя і плодючості, тому є ритуальною (жертвовною) у

весільних обрядах: *«Кури на весілля не хочуть, та силою несуть»*. Є об'єктом метафоричного переосмислення у народних афоризмах, де на поведінку птиці переноситься поведінка людини: *«Голодній курці просо сниться»*. Виступає персонажем народних повір'їв, у народній уяві курка, зокрема її пір'я, асоціюється й з нечистою силою; кури символізують глупість *«курячий розум»* (idem, p. 410). *«Яйце курку не вчить»* – менше покоління намагається чомусь навчити, або щось підказати старшому поколінню. Швидше за все, коріння у цього виразу ще від одвічних суперечок: хто з'явився першим - яйце або курка.

Серед диких хижих тварин найчастіше вживаним у фразеологізмах українських говірок сіл півночі Молдови є **вовк**. На думку етнопсихолога М.-Л.А. Чепи, фольклориста В.Ф. Давидюка вовк є центральним персонажем українського тотемізму. У язичництві постать вовка була тісно пов'язана з Перуном. Вовк уособлює сміливість та символізує волелюбність. Через те, що вовки утворюють стійкі сімейні пари, вони ще є символом вірності. В українських говірках сіл Ромазани, Паскауці, Ніхорень розповсюджені такі фразеологізми з компонентом вовк: *«Скільки вовка не годуй, а він все у ліс дивиться»* – про те, що справжня сутність людини завжди проявляє себе, незважаючи на старання когонебудь змінити її. Для волелюбної тварини ліс, де вона, швидше за все, буде мерзнути і голодувати, завжди привабливіше ситого життя з людиною. *«Вовк шерсть міняє, а натуру не міняє»* – характеризує людину, що не показує свої справжні риси і, що зазвичай людина за характером ніколи не змінюється. Фразеологізм має давню історію, так як походить з латини де звучить так: *«Lupus pilum mutat, non mentem»* у перекладі *«Вовк змінює шерсть, а не натуру»* (idem, p. 711).

Висновки:

Отже, проведений семантичний аналіз зібраних фразеологічних одиниць дозволив здійснити їх загальну характеристику. Ми визначили, що значення фразеологізму з кожним компонентом-зоонімом напряду пов'язано з символічним та метафоричним значенням, яку українці надавали тварині. Багато з таких значень простежується у давніх слов'янських міфах та у українському

фольклорі.

БІБЛІОГРАФІЯ

- ГРИЩЕНКО А. П., МАЦЬКО Л. І., ПЛЮЩ М. Я., ТОЦЬКА Н. І., УЗДИГАН І. М. Сучасна українська літературна мова. – Київ: Вища школа, 1997. – 493 с.
- ДОЛЕНКО М. Т., ДАЦЮК І. І., КВАЩУК А. Г. Сучасна українська мова. Видання 3-тє, перероблене і доповнене. – Київ: Вища школа, 1987. – 350 с.
- ДОРОШЕНКО С. І., ДУДИК П. С. Вступ до мовознавства. – Київ: Вища школа, 1974. – 296 с.
- ЖУРЕНКО О. М. Українська без помилок. Говоримо і пишемо правильно. Сучасний довідник з урахуванням останніх змін правопису і мовленні. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 512 с. ISBN 978-966-14-9148-8.
- КАРПЕНКО Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник видання 2-ге. – Київ: ВЦ «Академія», 2009. – 336 с. ISBN 987-966-580-298-3.
- КОЧЕРГАН М. П. Загальне мовознавство: підручник, видання 3-тє. – Київ: ВЦ «Академія», 2008. – 464 с. ISBN 979-966-580-266-2.
- КРАСНОБАЄВА-ЧОРНА Ж., УСЕНКО О. Експресивно-стилістична класифікація фразеологізмів у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови. [Інтернет ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lingst_2011_23_59
- ПАЗЯК О. М., СЕРБЕНСЬКА О. А., ФУРДУЙ М. І., ШЕВЧЕНКО Л. Ю. Українська мова: практикум. – Київ: Либідь, 1990. – 224 с. ISBN 5-11-001673-9.
- Словник української мови: У 11-ти т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; [гол.ред. кол. І. К. Білодід]. – Київ: Наукова думка, 197–1980. Режим доступу: <http://sum.in.ua>
- Український фразеологічний словник. [Інтернет ресурс]. – Режим доступу: http://getword.ru/ukr/slovari.php?table=uk_fraz
- Фразеологічний словник. [Інтернет ресурс]. – Режим доступу: <https://svitslova.com/idioms-dictionary>
- Фразеологічний словник української мови. [Інтернет ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/49/53394/356673.html>
- Фразеологічний словник [Інтернет ресурс]. – Режим доступу: <http://korusno-znatu.in.ua/frazeologizmy>
- ФРАНЧУК Н. Л., ПОЗДРАНЬ Ю. В. Семантична класифікація українських фразеологізмів із компонентом-зоонімом (на матеріалі «українсько-російського словника» а. Ніковського). [Інтернет ресурс]. – Режим доступу: http://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/1_2019/part_1/9.pdf
- ЮЩУК. І.П. Українська мова. – Київ, Либідь, 2004. – 640 с. ISBN 966-06-0284-7.